

Zehebî'nin Râvi Tezkiyesinde Kullandığı “İhtecce bihî Şeyhân” Lafzının Manası (Hakkında Eleştiri Olan Râvilere Dair Uygulamalı Bir Araştırma)

The Meaning of the Word “İhtajja bihî Şhaykhayn” Used by Zehebî in his Râvi Someone’s Good Record (An Applied Research on Narrators Who Have Criticism)

İbrahim İBRAHİMOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı
Tokat | Türkiye
ibrahim.ibrahimoglu@gop.edu.tr

Asst. Prof., Tokat Gaziosmanpaşa University
Faculty of Islamic Sciences
Department of Arabic Language and Rhetoric
Tokat | Turkey
orcid.org/0000-0001-5245-1696

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Araştırma Makalesi	Article Types Research Article
Geliş Tarihi 02 Nisan 2021	Received 02 April 2021
Kabul Tarihi 31 Mayıs 2021	Accepted 31 May 2021
Yayın Tarihi 30 Haziran 2021	Published 30 June 2021

Atıf | Cite as:

İbrahimoğlu, İbrahim. “Zehebî'nin Râvi Tezkiyesinde Kullandığı “İhtecce bihî Şeyhân” Lafzının Manası (Hakkında Eleştiri Olan Râvilere Dair Uygulamalı Bir Araştırma) [The Meaning of the Word “İhtajja bihî Şhaykhayn” Used by Zehebî in his Râvi Someone’s Good Record (An Applied Research on Narrators Who Have Criticism)]”. *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/1 | *Tokat Journal of İlmîyat* 9/1 (Haziran | June 2021), 207-229.
<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.908443>

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.
<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

The Meaning of the Word “İhtajja bihî Şhaykhayn” Used by Zehebi in his Rāvi Someone’s Good Record (An Applied Research on Narrators Who Have Criticism)

Abstract: Bukharī and Muslim received authentic ḥadīths in their books. The narrators should be just and keep the records in order for the narration to be authentic. It is well-known that Bukharī was more sensitive compared to Muslim about these issues. The narrators who narrated a ḥadīth are considered to be just and zâbit if Bukharī and Muslim received that ḥadīth in their books. al-D̤ḥahabī claims that Bukharī and Muslim included ḥadīths in their books from narrators who were criticized. ʾİhtijāj means including the narration of the narrator as it is, not as a related appendage and parallelism. As al-D̤ḥahabī stated, the narrations of Bukharī and Muslim from the criticized narrators are mostly in the form of parallelism. In this study, the narrators for whom al-D̤ḥahabī used the phrase ʾihtajja bihî şhaykhayn were examined, brief biographies of these narrators were presented, and the narrations of these narrators in Saḥīhayn were investigated. al-D̤ḥahabī’s judgment on the subject was also examined, and it was tried to determine whether the narration was used for parallelism or ʾİhtijāj.

In this study, it was found that al-D̤ḥahabī used the word ʾİhtijāj for a total of narrators. In nine of them, al-D̤ḥahabī concluded that Şhaykhayn (Bukharī and Muslim) included them in their books with the intention of ʾİhtijāj. One of these is as al-D̤ḥahabī concluded. However, six of them were mentioned with the intention of istiṣḥād and mutabaat, not with the intention of ʾİhtijāj. Muslim included the remaining two with the intention of ʾİhtijāj, while Bukharī included them with the intention of parallelism. al-D̤ḥahabī concluded that Bukharī included 5 narrators in his book with the intention of ʾİhtijāj. As al-D̤ḥahabī concluded, Bukharī included one of these narrators in his book with the intention of ʾİhtijāj, but this is not correct for the other four narrators. On the other hand, al-D̤ḥahabī concluded that Muslim included 5 narrators in his book with the intention of ʾİhtijāj. As al-D̤ḥahabī concluded, Muslim included two of these narrators in his book with the intention of ʾİhtijāj, but this is not correct for the other three narrators. It has been found that most of the narrators, which al-D̤ḥahabī came up with the conclusion of “Bukharī and Muslim included them in their books with the intention of ʾİhtijāj”, were included books by Muslim with the intention of ʾİhtijāj, and by Bukharī with the intention of parallelism and istiṣḥād. This is closely related to the evaluation criteria of Bukharī and Muslim. It is a well-known fact that Bukharī is more strict scholar (obsessed) with narrators compared to Muslim.

According to the findings of this study, al-D̤ḥahabī considered the narrations mentioned in the form of istiṣḥād and parallelism as narrating with the intention of ʾİhtijāj. The reason why he made such a judgment is that the narrator’s narration is included in Saḥīhayn. The ʾİhtijāj method of al-D̤ḥahabī is not different from other scholars. However, it is certain that there is a difference between the method adopted and practice. Actually, this is not very surprising. Because scholars set certain rules about the method to be adopted. Because, they may defy these rules on occasion and provide examples that do not fit into this method. In our opinion, according to al-D̤ḥahabī, Bukharī and Muslim’s including a ḥadīth of a narrator in their books means ta’dil about that narrator. Maybe this is why he used the expression «فلان ففر القنطرة» that this narrator has passed the scales of justice. Zerkeşî also said that Mizzî and al-D̤ḥahabī applied this principle.

Keywords: Ḥadīth, Criticism and Approval, al-D̤ḥahabī, ʾİhtajja bihî Şhaykhayn, Narrators.

Zehebî'nin Râvi Tezkiyesinde Kullandığı "İhtecce bihî Şeyhân" Lafzının Manası (Hakkında Eleştiri Olan Râvilere Dair Uygulamalı Bir Araştırma)

Öz: Buhârî ve Müslim kitaplarına sahîh hadisleri almışlardır. Rivayetin sahîh olabilmesi için de râvilerin adalet ve zabt sahibi olması gerekir. Buhârî'nin bu konularda Müslim'den daha hassas davrandığı malumdur. Buhârî ve Müslim'in bir hadisi kitaplarına almaları, o hadisi nakleden râvilerin âdil ve zâbit olduğu manasına gelmektedir. Zehebî, Buhârî ve Müslim'in, hakkında eleştiri olan râvilerden hadis naklettiğini söylemektedir. İhticâc, râvinin rivayetini, şâhid ve mütaba'ât olarak değil, asil olarak kitabına alma manasına gelmektedir. Buhârî ve Müslim'in eleştirilen râvilerden rivayetleri büyük oranda Zehebî'nin belirttiği gibi mütaba'ât şeklindedir. Araştırmada Zehebî'nin *ihtecce bihî şeyhân* lafzını kullandığı râviler incelenmiş, râvilerin kısa biyografileri verilmiş, mezkûr râvinin *Sahîhayn*'daki rivayetleri araştırılmıştır. Zehebî'nin konuyla ilgili verdiği hüküm ayrıca irdelenmiş, rivayetin mütaba'ât için mi yoksa ihticâc için mi kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızda da Zehebî'nin toplamda 19 râvi hakkında ihticâc lafzını kullandığını tespit ettik. Bunlardan 9 tanesinde Şeyhain birlikte ihticâc kastıyla kitabına aldılar hükmü mevcuttur. Verilen bu hükümden bir tanesi Zehebî'nin dediği gibidir. Ancak altı tanesi, ihticâc kastıyla değil, istişhâd ve mütaba'ât kastıyla zikredilmiştir. Kalan iki tanesinde Müslim ihticâc kastıyla hadisi almışken, Buhârî mütaba'ât kastıyla almıştır. Zehebî 5 râvi hakkında sadece Buhârî ihticâc kastıyla kitabına aldı hükmü vermiştir. Bunlardan bir tanesi doğru, kalan dört tanesinde ise ihticâc kastıyla kitaba alma doğru değildir. Zehebî beş râvi hakkında da sadece Müslim ihticâc kastıyla kitabına aldı demiştir. Bu hükümlerden iki tanesi Zehebî'nin dediği gibiyken, üç tanesinde ise verilen hüküm hatalıdır. Zehebî'nin "Buhârî ve Müslim ihticâc kastıyla kitabına aldı" hükmünü verdiği râvilerin büyük kısmının Müslim tarafından ihticâc kastıyla, Buhârî tarafından ise mütaba'ât ve istişhâd kastıyla kitaplarına alındıkları tespit edilmiştir. Bu durumun temel sebebi ise Buhârî ve Müslim'in râvi değerlendirme kriterleriyle ilgilidir. Buhârî'nin Müslim'e göre râviler hususunda daha müteşeddit olduğu bilinen bir durumdur.

Tespitlerimize göre Zehebî, istişhâd ve mütabaat halinde zikredilen rivayetleri ihticâc kastıyla nakletme olarak değerlendirmiştir. Onun böyle hüküm vermesinin sebebi râvinin rivayetinin *Sahîhayn*'da yer almasıdır. Zehebî'nin ihticâc usulü diğer âlimlerden farklı değildir. Ancak benimsenen usul ile pratik arasında uyumsuzluk olduğu da muhakkaktır. Bir yönüyle bunda şaşılacak bir durum yoktur. Çünkü âlimler usul noktasında belli kaideler koyarlar. Ancak zaman zaman bu kaidelere muhalif davranabilirler, bu usule sığmayan örnekler verebilirler. Bize göre bu durumun sebebi, Zehebî'ye göre Buhârî ve Müslim'in bir râvinin hadisini kitabına almasını, o râvi hakkında ta'dîl manasında görmesidir. Belki de «فلان قفر القنطرة» bu râvi *adalet terazisinden geçmiştir* ifadesini bu sebeple kullanmıştır. Zerkeşî de Mizzî ve Zehebî'nin bu prensibi uyguladığını söylemiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadîs, el-Cerh ve't-ta'dîl, Zehebî, İhtecce bihî Şeyhân, Ricâl

Giriş

Zehebî muteber muhakkik bir âlimdir. Âlimlerin geneli onun cerh ve ta'dille ilgili görüşlerine itibar etmiştir. Zehebî'nin râvileri ta'dil ederken kullandığı lafızlardan bazıları احتج به الشيخان، أو أحدهما، أو أخرجا له أو اعتمده الشيخان، أو اعتمده صاحبنا الصحيح *Buhârî Müslim onunla ihticâc emiştir*, “*Kitabının aslına almıştır*”, “*Şeyhayn ona itimat etmiştir*”, “*Sahîh sahipleri ona itimat etmiştir*” gibi lafızlardır. Zehebî bu ibareleri Buhârî ve Müslim'in sadece bir hadis naklettiği râviler için de kullanabilmektedir. Burada vurgulanması gereken bir diğer konu ise onun bu lafızları zaman zaman hakkında eleştiri bulunan râviler için de kullanabilmesidir. Bu sebeple onun bu kavramı hangi manada kullandığının tespit edilmesi zaruridir. Muhaddislerin kanaatine göre Buhârî ve Müslim'in bir râvinin rivayetini ihticâc kastıyla kitabına alması, o râvinin Şeyhayn tarafından adalet ve zabt açısından tezkiye edildiğini gösterir. Ancak Şeyhayn derece itibarıyla sikadan daha aşağıda olan bir râvinin rivayetini ise mutaba'ât veya şâhid olması için alabilmektedir. Rivayet, şahid veya mütâbâ'îyle birlikte verildiği için rivayetlerin değerlendirmesi birlikte yapılmalı, hüküm buna göre tespit edilmelidir.

Yaptığımız araştırmada Zehebî'nin kullandığı *ih-tecce bihî şeyhân* cümlesinin manasını ele alan müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Ancak zaman zaman âlimler, bağlantılı konuları işlerken Zehebî'nin bu cümlesine değinebilmektedir. Örneğin Zerkeşî'nin “Buhârî ve Müslim'in adalet ve zabt yönüyle eleştirilen bir râviden hadis rivayeti Şeyhayn'ın o râviyi tevsik ettiği manasına gelir”¹ cümlesi doğrudan konumuzla ilgilidir.

Bu araştırmayı yapmamızın asıl amacı Zehebî'nin münekkitler açısından ittifakla sika olarak kabul edilmemiş râviler hakkında *ih-tecce bihî şeyhân* ifadesini kullanmasının tezkiye olup olmadığını tespitidir. Ayrıca Zehebî'nin söyledikleri ile Buhârî ve Müslim'in uyguladığı usul arasında bir bağlantı olup olmadığı da tespit edilmeye çalışılacaktır. Araştırmada Buhârî ve Müslim'in eleştirilen râvilerden hadis alma sebepleri üzerinde ayrıca durulacaktır. Hiç şüphesiz Buhârî ve Müslim cerh edilen râvilerden hadis alması sebebiyle kendi metotlarına muhalefet etmekle suçlanmıştır.² Bu araştırmada bu iddialarının doğruluk payı olup olmadığının tespitine de çalışılacaktır.

¹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdir et-Türkî ez-Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ mu'kaddimeti İbni's-Salâh* (Riyad: Dâru Selef, 1998), 3/348.

² Sahîhayn'ı eleştirenler için bkz. Ebu'l-Fadl İbn Ammâr Eş-Şehîd, *İlelü'l-ehâdisi fi Sahîhi Müslim*; ed-Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*; Ebû Alî el-Ğassânî el-Ceyyânî, *et-Tenbîh alâ el-evhâmî el-vâkiati fi'l-müsnedeyn es-sahîhayn*; Ebû Hasen b. el-Kattân, *el-Vehmu ve'l-ihâmû*; Ebû Mesud ed-Dimaşkî, *el-Etrâf*. İbn Hacer bu eleştirilere kitabı *Fethu'l-bârî'nin* birinci cildinin sekizinci ve dokuzuncu fasıllarında cevap vermiştir. Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askâlânî, *Fethu'l-bârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959), 1/384, 1346.

1. İhticâc Kavramı ve Hadisçiler Açısından Anlamı

حجج fiilinin mastarı olan ihticâc, sözlükte bir şeyi hüccet kabul etme manasına gelir. İhticâc'ın sülâsisi olan *hüccet* ise delil ve burhan demektir. Buradan hareketle ihticâc delil getirme ve istidlâl manasına gelmektedir.³

Hadisçilere göre ihticâc, bir râvinin hadisini mütaba'ât ve şâhid olmaksızın asıl olarak bir konuda zikretmektir.⁴ Yani sika olup, hakkında eleştiri olmayan râvilerin hadislerini babların aslında zikretmektir. Sıhhat açısından bu mertebeye ulaşamayan râvilerin rivayetleri ise şahid ve mütâbî' olarak zikredilir. Yani ihticâc râvinin rivayeti tek başına nakledilse dahi hadisnin sıhhatine delalet eder.

İhticâc kelimesinin lügat manası ile ıstılah manası arasındaki ilgi ma-lumdur. Mezkûr kelime lügatta delil getirme manasına gelirken, ıstılahta istidlâl, beyân ve hüccet kastıyla râvinin rivayetini kitabına almaktır. Bize göre muhaddislerce, *ihtecce bihî* kavramı itimat manasında kullanılmıştır. Râvinin rivayetine itimat ise üç şekilde olur. Birincisine göre musannifin râvinin rivayetini kitabı için asıl yapıp diğer râvilerinin rivayetlerini bu asıl için şâhid ve mütâbî' olarak zikretmektir. İkincisinde ise bir konuda tek başına râvinin rivayetiyle ihticâc edip rivayeti destekleyici mütâbî' veya şahid zikretmemektir. Üçüncüsü ise râvinin rivayetinin itikadî veya helal ve haram konularında olup, fezâil konularında olmamasıdır. Bu üç kullanımın tamamında Buhârî ve Müslim, bu râvilerinin kendi metotlarına göre üst derecede sıhhat şartını taşıdıklarını ima etmektedirler.⁵

Buhârî ve Müslim'e göre hadisiyle ihticâc ettiği râviler sıhhat mertebesinin ilk tabakasında yer alırlar. Müslim *Sahîh*'in mukaddimesinde bu râvileri üç kısma ayırmıştır. İlk tabakada olanlar huffâz mutkin; ikinci tabakada olanlar, hıfz ve itkan hususunda mutavassıt olanlardır. Üçüncü kısımda ise hadisi rivayet edilen zayıf ve metrûk râviler vardır.⁶ İhticâc

³ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2001), 3/249; İsmail b. Nasr el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luğa* (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 1/306.

⁴ Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddin Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Mukaddimeti İbni's-Salâh* (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1986), 96; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Mûkîza* (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1991.), 79; Muhammed b. Bahâdir ez-Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ mukaddimeti İbni's-Salâh* (Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, 1998), 2/169; 3/351; Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askâlânî, *en-Nüket 'alâ kitâbi İbni's-Salâh* (el-Medînetü'l-Münevverâ: 'İmêdetü'l-Bahsî'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1984), 1/288; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/12.

⁵ Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Hindistan: Tab'atu Mec-lisi Dâireti'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1952), 1/6; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 82-121; Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddin Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Sıyânetu Sahîhi Müslim* (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1987), 96; Zehebî, *el-Mûkîza*, 79; Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/169, 3/351-431; İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/288-369, 2/681; Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askâlânî, *Nüzhetü'n-nazar* (Dımeşk: Matbaatü's-Sabâh, 2000), 1/37, 73-75; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/12.

⁶ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-sahîhi'l-muhtasar* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts), 1/4; İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, 91.

ise birinci tabakada olan ve ikinci tabakada olup hıfz ve itkan sahibi olan râvilerle yapılır. İkinci tabakada olup hıfz ve itkan açısından bu dereceye ulaşamayanlar ile üçüncü tabakada olanların rivayetleri ise ancak mütâbî' veya şahid olarak zikredilir.

Şeyhainin, hakkında ihtilaf olan râvilerin hadislerini kitaplarına almada takip ettikleri usul genellikle bu râvilerin hadislerini diğer sika râvilerin rivayetleriyle birlikte zikretme şeklinde olmuştur. Ancak şâhid veya mütâbî' olarak zikredilen hadis her zaman bu râvilerin hadislerinin geçtiği yerde zikredilmez. Mütâbî' hadis zaman zaman farklı yerlerde de zikredilebilir.⁷

Hadisçilerin, احتج به البخاري ve احتج به مسلم kavramıyla kastettikleri birbiri-rinden farklıdır. Buhârî için bu lafzın kullanılması râvinin adalet ve zabt açısından birinci derecede olduğunu gösterir. Müslim'in sıhhat şartlarının ise Buhârî'den daha hafif olduğu malumdur.⁸ Bu sebeple Buhârî'nin mütâbî' ve şâhid olarak zikrettiği râvilerin hadislerini bazen Müslim asıl hadisleri arasında zikredebilmektedir. Örneğin Müslim'in asıl hadisleri arasında yer verdiği Ebbân b. Yezîd b. el-Attâr'ın rivayetini Buhârî ta'lik olarak zikretmiştir. Müslim'in mütâbî' ve şâhid olarak zikrettiği râvilerin rivayetlerini ise Buhârî genellikle tahrîc etmemiştir.⁹ Ancak zaman zaman Buhârî'nin ihticâc ettiği râvinin rivayetinin Müslim tarafından mütâbî' ve şâhid olarak zikredildiği de vakidir. Örneğin Buhârî, İkrime Mevlâ İbn Abbâs ile ihticâc etmişken; Müslim, İkrime Mevlâ İbn Abbâs'ın rivayetlerini mütâbî' ve şahid olarak zikretmiştir.¹⁰ Bu durum şüphesiz Buhârî ve Müslim'in râvi hakkındaki içtihatlarıyla ilgilidir.

Zehebî; Buhârî ve Müslim'in eleştirilen râvilerden rivayetlerinin mütâbî' ve şâhid değil, ihticâc olduğunu söylemiştir. Ancak bizim araştırmamıza göre Buhârî ve Müslim'in bu tür râvilerden rivayetleri ileride detaylı bir şekilde inceleyeceğimiz gibi ihticâc için değil, hadisle ilgili âlf isnada ulaşma vb. başka hedeflere matuftur.

Konunun vuzuha kavuşması için mütâbaât kavramının da açıklanması zaruridir. Mütâbaat, ferd veya garip olduğu zannedilen bir hadisin râvinin hocası veya daha üstteki bir râvi vasıtasıyla benzer lafızlarla nakledilme-

⁷ Örneğin Buhârî, hakkında eleştiri olan Hişâm b. Huceyr'in hadisini Eymân bölümünde zikretmiştir. Bu hadisin mütâbî'sini ise Nikah bölümünde zikretmiştir. bk. Buhârî, "Nikah", 118; "Keffâretü'l-eymen", 9.

⁸ Muhammed b. Tâhir b. Kayserânî- Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed el-Hâzîmî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte ve yelîhi şurûtu'l-eimmeti'l-hamseti*, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984), 56-60.

⁹ İbn Hacer, *Nuket*, 1/288; a.mlf., *Fethu'l-bârî*, 1/10.

¹⁰ İbnü's-Salah, *Mukaddime*, 107; Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'ricâl* (Kahire: el-Farûk li't-Tibâ'a, 2001), 1/171; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/425-456.

sine denir.¹¹ Rivayet başka bir sahâbî tarafından nakledilmişse şâhid ismini alır.¹² Bazı âlimler ise i'tibar sonucu bulunan hadis mutâba' ile aynı lafızlarla rivayet edilmişse buna mütâbaat, matâbi' lafızlar farklı mana bakımından benziyor ise şahid, olduğunu söylemişlerdir.¹³

2. Zehebî'ye Göre Haklarında Eleştiri Olmasına Rağmen Şeyhayn'ın İhticâc Kastıyla Hadis Naklettiği Râviler

2.1. Buhârî ve Müslim'in İttifâken Nakilde Bulunduğu Râviler

2.1.1. Ebân b. Yezîd el-Attâr el-Basrî (öl. 160/779-80 [?])

Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. İbn Maîn, İbn Medîni, İclî ve Nesâî bu râvinin sika olduğunu söylemiştir. Ahmed b Hanbel'e göre Ebân'ın bütün hocalarından rivayetleri hüccettir. İbn Adî *yüktebu hadîsuhû* dedikten sonra onun doğruluk ehli (أهل الصدق) olduğunu vurgulamıştır. İbn Cevzî zayıf râviler arasında zikretmiştir.¹⁴ Zehebî, İbn Adî'nin eleştirisini verdikten sonra, onun görüşüne katılmamış, Ebân'ı Buhârî ve Müslim'in ihticâc ettiği sika râvi olarak vasıflandırmıştır.¹⁵ Araştırmamıza göre Buhârî bu râvinin hadislerini istişhâd ve ta'lik olarak nakletmiştir.¹⁶ Müslim ise ihticâc ve mütâbi' olarak hadis nakletmiştir.¹⁷ Râvi cumhur ulemaya göre sikadır. Buna rağmen Buhârî bu râvinin hadisiyle ihticâc etmemişken; Müslim etmiştir.

2.1.2. Eyyub b. Sâlih b. Âiz et-Tâî (öl. ?)

Buhârî, Müslim ve Tirmizî bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. İbn Maîn, Ebû Hâtim, Nesâî, İclî ve Ebû Dâvûd sika olduğunu söylemiştir. Buhârî, Mürcî olduğunu söyledikten sonra *sadûk* hükmü vermiştir.

¹¹ İbn Salâh, *Mukaddime*, 83; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif (Riyâd: Mektebetü'r-Riyâd el-Hadîse, ts.), 1/243.

¹² İbn Salâh, *Mukaddime*, 83.

¹³ Selahattin Polat, "Mütâbaat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/180.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhü'l-kebir* (Haydarabâd: Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts), 1/454; Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât* (Medînetü'l-Münevera: Mektebetü'd-Dâr, 1985), 1/199; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2/299; Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *es-Sikât* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1975), 6/68; Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 1/390; Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 2/24; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 7/431; Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askâlânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986), 97; Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askâlânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Matbaatu Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmîyye, 1908), 1/87.

¹⁵ Zehebî, *Siyer*, 7/432.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahihu'l-müsned* (Beyrut: el-Yemâme, 1987), "Müzêraatü", 1; "Fedâilü's-sahâbe", 74.

¹⁷ Müslim, "Salât", 311; "Cenâiz", 29; "Musâkât", 13; "Tövbe", 36; "Cennetü ve sıfatü naîmihe", 37.

Ebû Zur'a zayıf olduğunu iddia etmiştir.¹⁸ Zehebî, Buhârî'nin söylediklerini naklettikten sonra Buhârî'nin bu râvinin bir hadisiyle ihticâc ettiğini söylemiştir. Zehebî ayrıca bu râvinin Buhârî tarafından *Du'afâ*'da zikredildiğini vurgulamıştır. Müslim de bu râviden sadece bir hadis nakletmiştir.¹⁹

Bize göre Buhârî bu râvinin bir hadisini Meğâzî ve Hac bölümünde iki farklı yerde mütâbî' olarak zikretmiştir. Müslim ise Salatü'l-Müsâfirîn'de bir hadisini mütâbî' olarak zikretmiştir. Sonuçta râvi sikadır. Râvi sika olmasına rağmen Buhârî ve Müslim bu râvinin hadislerini ihticâc olarak zikretmemiş, mütâbî' olarak nakletmişlerdir.²⁰

2.1.3. Husayn b. Muhammed es-Sâlimî el-Ensârî (öl. ?)

Buhârî ve Müslim bu râvinin hadislerini zikretmiştir. Medineli olan Husayn, Tabî'n tabakasındandır. Buhârî, Dârekutnî ve İbn Hibbân *sika* olduğunu söylemiştir. Râvi, İbn Hacer'e göre *sadûktur*. Zehebî, Buhârî ve Müslim bu râvinin hadisleriyle ihticâc etmesine rağmen çok tanınmayan (لا يعرف) bir râvi olduğunu vurgulamıştır.²¹ İbn Hacer, Zehebî'nin bu görüşünü eleştirmiştir. Çünkü İbn Hibbân Husayn'ı *Sikât*'ında zikretmiştir. Ayrıca Buhârî ve Müslim'in hadis naklettiği bir râvinin "bilinmez" şeklinde tavsifi doğru değildir.²² Buhârî bu râvinin hadislerini Salât, Meğâzî, Et'ime bölümlerinde zikretmiştir. Müslim ise aynı hadisi Salât bölümünde mütâbî' olarak zikretmiştir.²³ Râvi sika olup, Buhârî ve Müslim bu râvinin hadislerini ihticâc olarak nakletmemiş, sadece mütâbî' olarak zikretmişlerdir. Rivayet Mahmûd b. Rabî'in rivayetini desteklemek için zikredilmiştir.²⁴

2.1.4. Selâm b. Ebî Mutî' el-Huzâî el-Basrî (öl. 164/781)

Kütüb-i sitte musanniflerinin tamamı bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd ve bir rivayete göre Nesâî *sika*; Ebû Hâtim *sâlihü'l-hadîs*; Nesâî ve İbn Adî *leyse bihî be's* lafzıyla ta'dîl etmişlerdir. İbn Adî "hiçbir münekkit onu zayıf görememiştir" demiştir. Fakat Hâkim zaman zaman gaflete kapıldığını ve hıfzının kötü olduğunu

¹⁸ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 1/420; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/240; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/262; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/59; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tibâ'a, 1963), 1/289; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, thk. Nureddin İtr, 1/96; İbn Hacer, *Tezhibü't-Tezhib*, 1/355; İbn Hacer, *Takrib*, 118; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/39.

¹⁹ Zehebî, *Mizân*, 1/289.

²⁰ Buhârî, "Meğâzî", 57; "Umre (Hac)", 33; Müslim, "Salât", 6.

²¹ Zehebî, *Mizân*, 1/554.

²² Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 3/7; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/196; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/159; Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askâlânî, *Lisânü'l-mizân* (Beyrut: Dâru'l-Beşâirul'l-İslâmiyye, 2002), 7/199; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/324.

²³ Buhârî, "Mesâcid (Salât)", 14; "Meğâzî", 9; "Et'ime", 14; Müslim, "Mesâcid", 263.

²⁴ Ebû Bekir Kâfi, *Menhecü'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000), 123.

iddia etmiştir. İbn Hibbân ise "Tek başına rivayetlerle ihticâc edilmez, sadece ondan hadis almak uygun değildir" demiştir.²⁵

Zehebî "Buhârî ve Müslim, Selâm'ın hadisleriyle ihticâc etmiştir. Bu sebeple onun hadisleri, hasen rütbesinin altına düşmez" diyerek İbn Hibbân'a cevap vermiştir.²⁶ Buhârî bu râvinin üç hadisini tahrir etmiştir.²⁷ Birinci hadis Fedâilü'l-Kur'ân'da Hammâd b. Zeyd'in hadisini desteklemek için tahrir edilmiştir. Aynı hadisi İ'tisâm bölümünde asıl olarak vermiştir. Müslim ise aynı hadisi İlim bahsinde Hâris b. Ubeyd'in hadisini desteklemek için (mutaba'ât) nakletmiştir.²⁸ Buhârî'nin naklettiği ikinci hadis ise yine mükerrer olarak nakledilmiştir. Bunlardan ilki Daavât bölümünde Ebû Muaviye'nin hadisini desteklemek için mütâbi' olarak nakledilirken²⁹ diğeri mütaba'ât olmaksızın tek olarak muhtasar bir şekilde nakledilmiştir.³⁰ Üçüncü hadis ise Libâs bölümünde mütâbi' olarak zikredilmiştir.³¹

Müslim ise bu râvinin cenazeye ilgili hadisini mütâbi' olmaksızın nakletmiştir.³² Ancak bu hadisin, Abdulvehhâb es-Sakafî,³³ Süfyân b. Uyeyne³⁴ ve İsmâil b. Maksem'den³⁵ nakledilen üç ayrı mütâbi'si vardır.

Râvi sika olup, Zehebî'nin dediği Buhârî ve Müslim'e göre *muhtecün bihtir*. Buhârî ve Müslim bu râviye itimat etmiş, müfret veya mütâbi'leriyle birlikte hadislerini nakletmiştir. İbn Hibban cerh sebebini açıklamadığı için bu cerh itibar edilemez. Zaten İbn Hacer, Selâm'a yapılan eleştirinin Katâde'den yaptığı rivayetlerle ilgili olduğunu söylemiştir.³⁶

2.1.5. Selem b. Zureyr Ebû Yunus el-Basrî (öl. 160/777)

Buhârî, Müslim, Nesâî ve İbn Mâce bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Ebû Hâtim ve İclî *sika* olduğunu söylemiş, İbn Hibbân *Sikât*'ında zikretmiştir. Ebû Zur'a, *sadûk*; Dârekutnî, *lâ be'se bih* lafızlarıyla ta'dîl etmiş-

²⁵ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 4/134; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/258; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1988), 1/253; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/306.

²⁶ Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 11/142; a.mlf., *Siyer*, 7/429.

²⁷ İbn Hacer bu Buhârî'nin bu râvinin iki hadisini tahrir ettiğini söylemiştir. Fakat biz Buhârî tarafından libâs bahsinde İsrâil ve Nusayr b. Ebî'l-Eş'as'ın hadislerini desteklemek için nakledilen bir başka hadisini tespit ettik. bk. Buhârî, "Libâs", 64; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/408.

²⁸ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 37; "İtisâm-i bi'l-kitâbi ve's-sünne", 26; Müslim, "İlim", 3.

²⁹ Buhârî, "Da'vât", 45.

³⁰ Buhârî, "Da'vât", 44.

³¹ Buhârî, "Libâs", 64.

³² Müslim, "Cenâiz" 58.

³³ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1998), 3/339 (1029).

³⁴ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 40/155.

³⁵ Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *el-Müctebâ* (Halep: Mektebü Matbûâtü'l-İslâmiyyeti, 1986), "Cenâiz", (1992).

³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/462.

tir. İbn Maîn ve İbn Şâhîn, *zayıf*; Ebû Dâvûd ve Nesâî ise *leyse bi'l-kavî* lafzıyla cerh etmişlerdir. İbn Maîn'e göre cerh sebebi, hadis ile az iştigal etmesidir. İbn Adî ise onun bu eleştirisini kabul etmemiş, esasında onun hadislerinin az olduğunu, hiçbir râvinin az hadis rivayet etmekle cerh edilemeyeceğini söylemiştir. İbn Hibbân, "Rivayetlerinde çok hatası var" dedikten sonra gerçek hadis ehli olmadığını vurgulamış, sika râvilere muvafakat ettiği hadisler hariç diğer hadisleriyle ihticâc edilemez hükmü vermiştir.³⁷

Hâkim ve Zehebî'ye göre Buhârî bu râvinin hadislerini kitabın aslında zikretmişken; Müslim Selem'in hadislerini mütâbi' olarak zikretmiştir.³⁸ Burada kitabın aslına alma sözü ihticâc kastıyla kitabına aldıkları manasına gelmektedir.

Buhârî, Selem'in üç hadisini rivayet etmiştir.³⁹ Birincisi Bed'u'l-halk'da Ebû Cemîle ve Eyyûb Sahtiyânî'nin hadislerine mütâbi' olarak zikredilmiştir. Mezkûr her iki râvi de sikadır.⁴⁰ İkinci hadis ise Menâkıb bahsinde olup, rivayetin mütâbi'si teyemmüm bahsinde zikredilmiştir.⁴¹ Müslim aynı hadisi Mesâcid bölümünde Buhârî'nin mütâbi'siyle birlikte zikretmiştir.⁴² Üçüncü hadis ise Edeb bölümünde muhtasar bir şekilde mütâbi'siz zikredilmiştir.⁴³ Ancak bir sonraki babda hadisin başka bir sahâbîden gelen şâhidini zikretmiştir.⁴⁴

Zehebî'nin dediği gibi râvi sikadır. İbn Hacer de râvinin sika olduğunu söyleyen Ebû Hâtim'in görüşünü tercih etmiştir.⁴⁵ Hâkim ve Zehebî'nin dediği gibi bu râvinin hadisleriyle Buhârî ve Müslim ihticâc etmiştir. İbn Hibbân bu râvinin hadisleriyle ihticâc için sika râvilerin rivayetlerine muvafık olmayı şart koşturmuş. Ona göre Buhârî de böyle davranmış, râvinin rivayetine mütâbi' zikretmiştir. İbn Hibbân'dan başka bu görüşü savunan münekkit tespit edilememiştir. Ancak Buhârî yukarıda da zikredildiği gibi bu râvinin bir hadisini mütâbi'siz vermiştir. Bunun da temel sebebi râvinin sika olmasıdır.

³⁷ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/419; Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn* (Haleb: Dâru'l-Va'yi, 1976), 46; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/391; a.mlf., *el-Mecrûhîn* (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1976), 1/344; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/237; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhîn, *Târihu esmâi'd-duafâ' ve'l-kezzâbîn* (1989), 101; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/222.

³⁸ Zehebî, *Mizân*, 2/187; a.mlf., *el-Muğnî*, 102; İbn Hacer, *Tezhibü't-Tezhib*, 4/114.

³⁹ Muhammed b. Ebî İshâk el-Kelâbâzî, *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986), 1/334; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/407.

⁴⁰ Buhârî, "Bid'i'l-halk", 8; "Rikâk", 16; "Rikâk", 51.

⁴¹ Buhârî, "Menâkıb", 22; "Teyemmüm", 5.

⁴² Müslim, "Mesâcid", 312.

⁴³ Buhârî, "Edeb", 97.

⁴⁴ Buhârî şahid olarak naklettiği bu hadisi üç ayrı yerde zikretmişken Müslim bir yerde zikretmiştir. Buhârî, "Cenâiz", 78; "Cihâd ve's-siyer", 174; "Kader", 13; Müslim, "Fiten", 68.

⁴⁵ Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Men tukullime fihî vehuve muvessak* (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1986), 91; Zehebî, *Mizân*, 2/184; İbn Hacer, *Takrîb*, 245.

2.1.6. Süleymân b. Hayyân el-Kûfi (öl. 189/805)

Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. İbn Sa'd, İclî ve İbn Medîni *sika*; İbn Maîn *sadûk leyse bi hucce* lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir. İbn Adî, hataları olduğunu vurgulamıştır. Zehebî onun bu eleştirilerine katılmamıştır. Zehebî'ye göre çok hadis rivayet ettiği için zaman zaman zaman vehmeden bir râvi olup, durumu çok hadis rivayet eden diğer râvilerden farklı değildir.⁴⁶

Zehebî'nin tabirine göre Süleyman, âlimlerin geneline göre *muhteccün bihtir*. O bu konuda İbn Maîn'in "hüccet değil" görüşünü eleştirmiştir. Ona göre râvi *hüccettir* ancak Yahya b. Said el-Kattân seviyesinde de değildir.⁴⁷

Buhârî râvinin dört hadisini mütâbi'siyle birlikte zikretmiştir.⁴⁸ Müslim ise birçok hadisini zikretmiştir. Bunlardan bir kısmı mütâbi' ile zikredilmişken, diğerleri mütâbi'siz zikredilmiştir.⁴⁹

Râvi, Zehebî ve İbn Hacer'e göre sadûktur. Buhârî bu râvinin hadisleri ihticâc etmemiş, Müslim ise ihticâc etmiştir.

2.1.7. Şücâ b. el-Velîd b. Kays es-Sekûnî el-Kûfi (öl. 205/821)

Kütüb-i sitte musanniflerinin tamamı bu râvinin hadislerini kitabına almıştır. İbn Maîn, *sika*; Mervezî *sadûk*; Ebû Zur'a ve İclî, *lâ be'se bih* lafızlarıyla onu ta'dîl etmişlerdir. İbn Ebî Hâtim ise *leyyinü'l-hadis* dedikten sonra hadisleriyle ihticâc edilmeyeceğini belirtmiştir.⁵⁰ Şücâ'nın tedlis yaptığı da iddia edilmiştir.⁵¹

Münzirî'ye göre Şeyhân ve birçok musannif bu râvinin hadisleriyle ihticâc etmiştir. Zehebî de aynı görüştedir. Ona göre râvi adalet terazisinden geçmiştir.⁵² Buhârî bu râvinin sadece bir hadisini mütâbi'siyle birlikte zikretmiştir.⁵³ Râvi hakkında Zehebî bir yerde *sika* demişken bir başka yerde

⁴⁶ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 4/8; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/427; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/106; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/395; Mizzî, *Tezhibü'l-Kemâl*, 11/394; Zehebî, *Siyer*, 9/19; a.mlf., *Mizân*, 2/200; İbn Hacer, *Tezhibü't-Tezhib*, 4/159; İbn Hacer, *et-Takrib*, 250.

⁴⁷ Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 12/173.

⁴⁸ Kelabâzî, *Ricâlü'l-Buhârî*, 1/314; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/407. Hadisler için bk. Buhârî, "Mesâcid (Salât)", 18; "Sitretü'l-musallî (Salât)", 8; "Savm", 52; "Rikâk", 38; "Tevhid", 13.

⁴⁹ Müslim, "İmân", 38, 158, 206; "Salât", 144, 248; "Cenâiz", 2.

⁵⁰ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 4/261; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/450; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/378; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/451; Mizzî, *Tezhibü'l-Kemâl*, 12/383; Zehebî, *Men tukallime*, 156; a.mlf., *Siyer*, 9/354; İbn Hacer, *Tezhibü't-Tezhib*, 4/275.

⁵¹ Şücâ, mürsel naklettiği rivayetleri müsned, tahdis sigasıyla naklettiği hadisleri tahdis sigasız nakletmekle maruftur. Onun rivayetlerini muhteccün bih görenler, bu durumu cerh sebebi olarak değerlendirmemişler, ondan hadis almada bir beis görmemişlerdir. Râviyi muhteccün bih görmeyenler ise bu durumu cerh edici sebep olarak görmüşlerdir. Bu da aslında münekkitlerin râvi hakkındaki ihtilafıyla ilgili bir durumdur. bk. Ebû Muhammed Zekiyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî el-Münzirî, *Cevâbü'l-Hafız el-Münzirî an es'iletin fi'l-cerh ve'ta'dil* (Haleb: Mektebetü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye), 83.

⁵² Münzirî, *Cevâb*, 83; Zehebî, *Siyer*, 9/354; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998); 1/328.

⁵³ Buhârî, "İhsâr ve cezâi's-sayd (Hac)", 4; Kelabâzî, *Ricâlü'l-Buhârî*, 1-350; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*,

sadûk hükmü vermiştir. İbn Hacer de vehimleri olduğu için *sadûk* olduğunu vurgulamıştır. Sonuçta Buhârî râvinin hadisleriyle ihticâc etmemiş, Münzirî ve Zehebî'nin dediği gibi hadislerini mütâbî'si ile birlikte zikretmiştir.

2.1.8. Sâlih b. Rustem el-Muzenî Ebû Âmir el-Hazzâz (öl. 152/769)

Ebû Dâvûd, İbn Hibbân *sika*; Ahmed b. Hanbel, *sâlihü'l-hadîs*; İbn Adî, *la be'se bih* lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir. İbn Maîn, *zaif*; Ebû Hâtim, *yuktebu hadîsuhû velâ yuhteccü* lafızlarıyla cerh etmişlerdir. Müslim ve diğer Sünen musannifleri bu râvinin hadislerini kitaplarına almışken; Buhârî bu râvinin bir hadisini muallak olarak zikretmiştir.⁵⁴

Zehebî bir yerde “Müslim bu râvinin hadisleriyle ihticâc etmiştir” demişken⁵⁵ başka bir yerde “Müslim bu râvinin hadislerini mütâbî'si ile birlikte vermiştir” demiştir.⁵⁶ Buhârî ise bu râvinin muallak hadisini mütâbî'si ile birlikte zikretmiştir.⁵⁷ Müslim bu râvinin bir hadisini münferiden kaydetmiştir.⁵⁸

Râvi, Zehebî'ye göre sikadır.⁵⁹ İbn Hacer ise *sadûk* olduğunu söyledikten sonra hatalarının çok olduğunu söylemiştir. Bize göre râvinin *sadûk* olduğunu söylenebilir. Müslim ise bu râvinin hadisini münferiden ihticâc kastıyla zikretmiştir.

2.1.9. Abdullah b. Ca'fer b. Abdurrahmân el-Musavver el-Mahramî el-Medenî (öl. 170/787)

Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medîni, İclî, Tirmizî, Hâkim ve Zehebî, *sika*; İbn Maîn, Ebû Hâtim, Nesâî *sadûk*, *lâ be'se bih*, *leyse bi sebt* lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir. İbn Hacer de *sadûk* hükmünü tercih etmiştir. İbn Hibbân ise vehimleri çok olması sebebiyle *metrûk* demiştir. İbn Hacer, İbn Hibbân'ın bu görüşünü eleştirmiş, başka râviler hakkındaki hükmü yanlışlıkla Abdullah b. Ca'fer ismi altına yazdığını iddia etmiştir. Buhârî ve Müslim bu râvinin hadislerini mütâbî'leriyle beraber zikretmiştir.⁶⁰

Zehebî bu râviyle ilgili net ifadeler kullanmamıştır. Bir yerde “Müslim

1/409.

⁵⁴ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 4/280; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/463; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/403; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/243; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 50/13; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Kâşif* (Cidde: Dâru'l-Kıbleti li'l Sekâfeti'l-İslâmiyyeti, 1992), 1/495; Zehebî, *Mizân*, 2/294; Zehebî, *Siyer*, 7/28; İbn Hacer, *Tezhîbü't-Tehzîb*, 4/342; a.mlf., *Takrîb*, 272.

⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, 7/28.

⁵⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/495.

⁵⁷ Buhârî, “Rikâk”, 49.

⁵⁸ Müslim, “el-Birr ve's-siletü ve'l-edeb”, 144.

⁵⁹ Zehebî, *Men tukillime*, 101.

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/488; Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 5/62; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/23; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/22; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/372; Zehebî, *el-Muğnî*, 1/334; İbn Hacer, *Tezhîbü't-Tehzîb*, 5/150; a.mlf., *Fethu'l-bârî*, 1/457; *Takrîb*, 298.

mütâbî'leriyle birlikte zikretmiştir" demişken,⁶¹ İbn Hibbân'ın eleştirile-
rini cevaplarken "Buhârî hariç diğer musannifler Abdullah b. Ca'fer gibi
râvilerle ihticâc etmişlerdir" demiştir.⁶²

Buhârî bu râvinin sadece bir hadisini Sulh bölümünde muallak ola-
rak zikretmiştir.⁶³ Buhârî'nin muallak olarak verdiği bu rivayeti Müs-
lim, mevsûl olarak nakletmiştir.⁶⁴ Müslim bu râvinin dört hadisini daha
kitabına almıştır.⁶⁵ Bu dört hadisten cenâze ile ilgili olanı münferiden
nakledilmiştir.⁶⁶

Râvi, münekkitlerin çoğuna göre sadûktur. Bize göre Müslim bu râvinin
hadislerini ihticâc kastıyla zikretmemiştir. Aslı maruf veya şahitleri olan
rivayetlerini nakletmiştir.⁶⁷ Zehebî'nin bu râvi hakkında muhteccün
bih görüşüne gelince bu görüş İbn Hibbân'a reddiye mahiyetinde olup,
Müslim'in ihticâcî kastedilmemiştir. Zaten Zehebî de birkaç defa "Müslim
bu râvinin hadislerini mütâbî'leriyle birlikte zikretmiştir" demesine rağ-
men sadece bir yerde "Hadisiyle ihticâc etmiştir" demiştir. Üstelik o tek
yerdeki rivayetin aslı meşhur olup, şahitleri de vardır.

2.1.10. Ömer b. Hamza b. Abdillah b. Ömer b. Hattât el-Ömerî (öl.?)

Müslim, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce bu râvinin hadislerini kitaplarına al-
mışlardır. Buhârî ise muallak hadisini nakletmiştir. Ebû Hâtim, *sikadan*
daha aşığî, sadûk; Nesâî, *leyse bi'l-kavî* lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir. İbn
Maîn münker rivayetleri sebebiyle *zayıf*; İbn Hacer, *zayıf* lafızlarıyla cerh
etmiştir.⁶⁸ İbn Hacer bir başka yerde hakkında güvenilir olup olmadığı
ve hadisleriyle ihticâc edilip edilmeyeceği hususunda ihtilaf olduğunu
söylemiştir.⁶⁹

Zehebî bu râviyle ilgili iki farklı görüş beyan etmiştir. Birincisine göre
Müslim bu râvinin hadisleriyle ihticâc etmişken; diğerinde hadislerini
mütâbî'siyle birlikte zikrettiği vurgulanmıştır. İbn Hacer "Bu râvinin ha-

⁶¹ Zehebî, *Mizân*, 2/403; a.mlf., *Men tukullime*, 107; a.mlf., *el-Muğnî*, 1/334.

⁶² Zehebî, *Siyer*, 7/329.

⁶³ Buhârî, "Sulh", 5; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/457.

⁶⁴ Müslim, "Akdiye", 18.

⁶⁵ Müslim, "Mesâcid", 119; "Cenâiz", 90; "Hudûd", 4; "Hac", 461; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Mu-
hammed, *Ricâlü Sahîhi Müslim* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1987), 1/349.

⁶⁶ Müslim, "Cenâiz", 90.

⁶⁷ Rivayetin şahitleri için bk. Nesâî, "Cenâiz", (No. 2007); Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni,
Sünenü İbn Mâce (Beyrut: Dâru'l-Fikir), "Cenâiz", 39; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ah-
med el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 14/602 (6635); İbn Hibbân,
Sahîh, 14/602 (6635); Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Hindistan: Meclisu
Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye), 1925, 3/410 (6983).

⁶⁸ Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, 6/148; Nesâî, *Duafâ*, 61; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/105; İbn
Hibbân, *es-Sikât*, 7/168; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/19; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/311; Zehebî, *Mizân*,
3/192; a.mlf., *Târîhü'l-İslâm*, 9/228; a.mlf., *el-Kâşif*, 2/58; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/497.

⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/83.

disleriyle ihticâc konusunda ihtilaf vardır” dedikten sonra Müslim’in bu tür râvilerden mütaba’ât için hadis naklettiğini söylemiştir.⁷⁰

Buhârî bu râvinin muallak bir hadisini zikretmiştir.⁷¹ Müslim ise altı hadisini nakletmiştir. Bunlardan dört tanesi mütâbi’leriyle birlikte zikredilmişken⁷² iki tanesi ihticâc için zikredilmiştir.⁷³ İbn Hacer bu râvi hakkında bir yerde zayıf, iki yerde ise “hem râvinin adaletinde hem de hadisleriyle ihticâc hususunda ihtilaf vardır” demiştir. Bize göre İbn Hacer ve diğer münekkitlerin sözleri râvinin zayıftan üst, sikadan aşağı bir mertebede olduğunu göstermektedir. Bu sebeple râvi sadûktur denilebilir. Müslim bu râvinin Hac ile ilgili hadisini ihticâc kastıyla münferiden zikretmiştir.⁷⁴ Eşribe konusundaki hadiste ise hadisin bir kısmı bu râvi tarihiyle gelen rivayette mevcut olup diğer tariklerinde yoktur. Bu sebeple hadis Müslim tarafından ihticâc için zikredilmiştir denilebilir. Müslim râviyi sika gördüğü için hakkındaki eleştirileri dikkate almamış,⁷⁵ râvinin hadisleriyle ihticâc kastıyla zikretmiştir.

2.1.11. Kâsım b. Mâlik el-Müzenî (öl. 190/806 sonrası)

İbn Maîn, iclî, Ahmed b. Hanbel Ebû Dâvûd, *sika* lafzıyla ta’dîl etmişlerdir. Sâcî zayıf olduğunu söylemiş, Zehebî ise onun bu görüşünü kabul etmemiştir. Zehebî’ye göre itkân konusunda Gunder kadar sağlam bir râvidir. Ebû Hâtim ise *sâlih* dedikten sonra *leyse bi’l-metîn* diyerek sika olmadığını vurgulamıştır.⁷⁶

Zehebî’ye göre Buhârî ve Müslim bu râvinin hadisleriyle ihticâc etmişlerdir.⁷⁷ Buhârî bu râvinin bir hadisini üç ayrı yerde mükerrer ola-

⁷⁰ Zehebî, *Mizân*, 3/192; a.mlf. *Târihü’l-İslâm*, 9/228; a.mlf., *el-Kâşif*, 2/58; a.mlf., *el-Muğni*, 2/465. İbn Sibt el-Acemî, Zehebî’nin “Müslim bu râvinin hadislerini mütâbi’leriyle birlikte zikreder” sözündeki “mütâbileriyle beraber” ifadesini *el-Kâşif*’in doğru olan nüshalarında göremediğini söylemiştir. İbn Sibt el-Acemî, *Hâşiyetü İbn Sibt alâ’l-Kâşif*, 2/58. Ancak kitabın matbu nüshalarında “mütâbi’leriyle beraber zikreder” ifadesi bulunmaktadır.

⁷¹ Buhârî, “İstiskâ”, 3.

⁷² Müslim, “Musâkât”, 55; “Fedâilü’s-sahâbe”, 64; “Sıfatü’l-kıyâme”, 24; “Fiten”, 80.

⁷³ Müslim, “Nikah”, 123; “Eşribe”, 116.

⁷⁴ Müslim, “Nikah”, 123.

⁷⁵ Müslim zaman zaman kendine göre sika olan râviler hakkındaki eleştirileri dikkate almamıştır. Örneğin Mus’ab b. Şeybe’nin naklettiği *on şey fıtrattandır* hadisindeki irsâl ve münker olma illetlerini dikkate almamıştır. Buhârî bu iki illet yüzünden hadisi nakletmemişken, Müslim râvi kendince sahîh olduğu için rivayeti zikretmiştir. Detaylar için bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf ez-Zeylâ’î, *Nasbu’r-râye* (Beyrut: Müessesetü’r-Rayyân, 1997), 1/76.

⁷⁶ Buhârî, *Târih*, 7/171; iclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 2/211; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/121; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/339; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 23/422; Zehebî, *Mizân*, 3/378; a.mlf., *Siyer*, 9/422; İbn Hacer, *Tezhîbü’t-Tehzîb*, 8/298; a.mlf., *Takrîb*, 451; a.mlf., *Fethu’l-bârî*, 1/363.

⁷⁷ Zehebî, *Men tukillime*, 154.

rak zikretmiştir. Bu üç yerden sadece bir yerde (hac) rivayetin mütâbî'si vardır.⁷⁸ Müslim ise iki rivayetini mütâbî'leriyle birlikte zikretmiştir.⁷⁹

Zehebî bu râvi hakkında bir yerde sika, başka yerde ise sadûk demiştir.⁸⁰ İbn Hacer sadûk hükmü vermiştir.⁸¹ Râvi, âlimlerin çoğuna göre sika olmasına rağmen Buhârî ve Müslim, bu râvinin hadislerini mütâbî' ve şahitleriyle birlikte zikretmiştir.

2.1.12. Muhammed b. Talha b. Musarrif el-Yâmî el-Kûfî (öl. 112/730)

Kütüb-i sitte musanniflerinin tamamı bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Ahmed b Hanbel ve İclî, *sika* lafzıyla onu ta'dîl etmiştir. İbn Hibbân *Sikât*'ında zikretmiştir. İbn Maîn ve Ebû Zur'a bir yerde *sâlih* demişken başka bir yerde *zayıf* olduğunu söylemişlerdir. Babasından küçük yaşta yken hadis dinlediği için bazı hadisleri hakkında münker değerlendirmesi yapılmıştır.⁸²

Zehebî'ye göre Buhârî ve Müslim bu râvinin hadislerini ihticâc kastıyla kitabının aslında zikretmiştir.⁸³ Buhârî bu râvinin üç hadisini zikretmiştir. Meğâzî ve İdeyn bölümündeki hadisler mütâbî'leriyle birlikte zikredilmişken; cihad bölümündeki hadis münferiden zikredilmiştir. Müslim ise bir hadisini mütâbî'siyle birlikte zikretmiştir.⁸⁴

Zehebî bu râvi hakkında hem *sika* hem de *sadûk* değerlendirmesi yapmıştır. İbn Hacer ise *sadûk* olduğunu vurgulamıştır.⁸⁵ Buhârî'nin münferiden naklettiği hadis usul konusu olmayıp, fezâil ile ilgilidir. Bu sebeple Buhârî'nin bu râvinin hadislerini ihticâc kastıyla zikretmediği söylenebilir.

2.1.13. Hişâm b. Huceyr el-Mekkî (öl. ?)

Buhârî, Müslim ve Nesâî bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. İclî, İbn Sa'd *sika*; Sâcî *sadûk* lafzıyla ta'dîl etmiştir. İbn Hibbân ise *Sikât*'ta

⁷⁸ Buhârî, "İhsâr ve cezâu's-sayd (Hac)", 36; "Keffâretü'l-eymen", 4; "İtisâm bi'l-kitâbi ve's-sünne", 16.

⁷⁹ Müslim, "Salât", 6; "Zühd ve'r-rekâik", 54.

⁸⁰ Zehebî, *Men zükire*, 154; a.mlf., *Mizân*, 3/378.

⁸¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 451.

⁸² Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, 1/122; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/241; Muhammed b. Ömer el-Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-kebîr* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984), 4/85; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/291; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/388; Mizzî, *Tezhibü'l-Kemâl*, 25/417; İbn Hacer, *Tezhibü't-Tezhib*, 9/211; a.mlf., *Takrîb*, 485.

⁸³ Zehebî, *Mizân*, 3/587; a.mlf., *el-Muğnî*, 2/595.

⁸⁴ Kelabâzî, *Ricâlü'l-Buhârî*, 2/654; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/439; Buhârî, "Meğâzî", 14; "Edâhi", 1; "Cihâd ve's-siyer", 75; Müslim, "Mesâcid", 206.

⁸⁵ Zehebî, *Mizân*, 3/587; a.mlf., *Muğnî*, 2/595; İbn Hacer, *Tezhibü't-Tezhib*, 9/211; a.mlf., *Takrîb*, 485.

zikretmiştir. İbn Maîn zayıf, Ahmed b. Hanbel *leyse bi-zâke*; lafızlarıyla cerh etmiştir.⁸⁶

Zehebî'ye göre Buhârî ve Müslim bu râvinin hadislerini ihticâc kastıyla kitaplarına almışlardır.⁸⁷ Buhârî bu râvinin bir hadisini iki ayrı yerde mükerreren zikretmiştir. Keffâret bölümünde yeminde istisna konusundaki hadise şahid olarak zikredilmiş; aynı hadisin mütâbî'si ise Nikâh bölümünde zikredilmiştir.⁸⁸

Râvi, Zehebî'ye göre sika; İbn Hacer'e göre ise sadûktur.⁸⁹ Müslim Eymân bölümünde mütâbî'siyle birlikte zikretmiştir. Buhârî ve Müslim râvinin hadislerini ihticâc kastıyla zikretmemiş mütâbî'siyle birlikte vermiştir.

2.1.14. Yahyâ b Abbâd ed-Dab'î el-Basrî (öl. 198/814)

Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. İbn Hibbân *Sikât*'ında zikretmiştir. İbn Maîn *sadûk*; Ebû Hâtim, *leyse bihî be's* lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir. Sâcî, zayıf olduğunu söylemiş; Hatib Bağdâdî ise münker hadisleri olmadığını vurgulamıştır.⁹⁰

Dârekutnî ve Bağdâdî bu râvinin hadisleriyle ihticâc edileceği görüşündedir. Zehebî de Sâcî'nin bu râvi hakkındaki görüşlerini aktardıktan sonra Şeyhayn'ın râvinin hadisleriyle ihticâc ettiğini vurgulamıştır.⁹¹

Buhârî bu râvinin iki hadisini kitabına almıştır.⁹² Birincisi Libâs konusunda mütâbî' olmaksızın zikredilmiştir. Ancak hadisin mütâbî'sini Cihâd bahsinde zikretmiştir.⁹³ İkinci hadisi istişhâd kastıyla nakledilmiştir.⁹⁴ Müslim ise bu râvinin bir hadisini mütâbî'si ile birlikte zikretmiştir.⁹⁵

Râvi, Zehebî'ye göre sika; İbn Hacer'e göre *sadûktur*. Râvinin münker rivayetleri olmayıp, sadece Sâcî tarafından zayıf kabul edilmiştir. Yapılan nakillerden de anlaşılacağı gibi râvinin sadûk olması tercihe şayandır. Buhârî bu râvinin bir hadisini müfret olarak zikretmiş, konuyla ilgili baş-

⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/385; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/327; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/53; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/567; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/111; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/179; a.mlf., *Mizân*, 4/295; İbn Hacer, *Tezhibü't-tehzîb*, 11/32; a.mlf., *Takrîb*, 532.

⁸⁷ Zehebî, *Mizân*, 4-295.

⁸⁸ Buhârî, "Keffâretü'l-eymen", 9; "Nikah", 118; Müslim, "Eymen", 23; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/448.

⁸⁹ Zehebî, *Kâşif*, 2/335; a.mlf., *Men tukullime*, 187; İbn Hacer, *Takrîb*, 542.

⁹⁰ Buhârî, *Târîh*, 8/292; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/173; İbn Hibbân, *Sikât*, 9/256; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Berut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), 14/144; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/397; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 13/477; a.mlf., *Mizân*, 4/387; İbn Hacer, *Tezhibü't-tehzîb*, 11/206; a.mlf., *Fethu'l-bârî*, 1/452; a.mlf., *Takrîb*, 592.

⁹¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/144; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/397; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 13/477

⁹² Kelâbâzî, *Ricâlü'l-Buhârî*, 2/796.

⁹³ Buhârî, "Libâs", 100; "Cihâd ve's-siyer", 193.

⁹⁴ Buhârî, "Fedâilü's-sahâbe", 18.

⁹⁵ Müslim, "Sıfatü'l-kıyâme", 75; İbn Mencûye, *Ricâlu Müslim*, 2/346.

ka mütâbî' zikretmemiştir. Fezâilü's-sahâbe konusundaki ikinci hadisini ise başka bir râvinin rivayetini desteklemek için şahit olarak zikretmiştir. Müslim ise bu râvinin bir hadisini mütâbî'siyle birlikte zikretmiştir. Sonuçta Buhârî ve Müslim bu râvinin hadislerini ihticâc kastıyla değil, mütaba'ât ve istişhâd kastıyla zikretmiştir.

2.1.15. Yahyâ b. Abdulmelik b. Hamîd b. Ebî Ganiyye el-Huzâi el-Kûfî (öl. 187/803)

Kütüb-i Sitte musanniflerinin tamamı bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn, İclî, Ebû Dâvûd, Dârekutnî, İbn Hibbân ve diğer birçok münekkit râviyi sika kabul etmiştir. İbn Hacer'in ifadesine göre hiçbir münekkit bu râviyi zayıf saymamıştır. Ancak ilgili râviyle alakalı cerh olarak değerlendirilebilecek ifadeleri İbn Adî kullanmıştır. O "Bu râvinin münferit kaldığı hadislerden bazılarının mütâbî'leri yoktur" dedikten sonra *yüktebu hadîsuhû* demiştir.⁹⁶

Zehebî, İbn Adî'nin görüşünü reddettikten sonra "Yahyâ'nın hadisleriyle Müslim ihticâc etmiştir" demiştir.⁹⁷ Buhârî bu râvinin bir hadisini;⁹⁸ Müslim de iki hadisini mütâbî'leriyle birlikte zikretmiştir.⁹⁹

Râvi, Zehebî'ye göre sika; İbn Hacer'e göre sadûktur. Buhârî ve Müslim ise ihticâc kastıyla değil, mütaba'ât kastıyla bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır.

2.2. Sadece Buhârî'nin Hadis Naklettiği Râviler

2.2.1. Sâbit b. Muhammed el-Kûfî Şeybânî (öl. 215/830)

Râvi hakkında Mutayyen, İbn Hibbân, İbn Yûnus sika; Ebû Hâtîm, *sadûk* lafzıyla ta'dîl etmiştir. Hâkim *leyse bi zâbit*; Dârekutnî *leyse bi'l-kavî*; İbn Adî "hata yapma ihtimali var" demiştir.¹⁰⁰

Zehebî, Buhârî'nin bu râvinin hadislerini ihticâc kastıyla kitabına aldığı iddia etmiştir.¹⁰¹ Ancak Buhârî bu râvinin iki hadisini farklı yerlerde mütâbî'leriyle birlikte kaydetmiştir.¹⁰²

Sonuçta râvi âlimlerin çoğuna göre sadûk olmakla birlikte bazı hadis-

⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/310; Buhârî, *et-Târîhü'l-kebir*, 8/291; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/355; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/171; İbn Hibbân *es-Sikât*, 7/614; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/446; Zehebî, *Mizân*, 4/394; a.mlf., *el-Kâşif*, 2/370; İbn Hacer, *Tezhibü't-Tehzib*, 11/220; a.mlf., *Takrib*, 593.

⁹⁷ Zehebî, *Mizân*, 4/394.

⁹⁸ Buhârî, "İtisâm bi'l-kitâbi ve's-sünne", 16.

⁹⁹ Müslim, "Hayız", 12; "el-Birr ve's-siletü ve'l-edeb", 45.

¹⁰⁰ Buhârî, *Târîh*, 2/170; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/457; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/158; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/96; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/377; Zehebî, *Mizân*, 1/166; a.mlf., *el-Kâşif*, 1/283; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/394; a.mlf., *Takrib*, 133.

¹⁰¹ Zehebî, *Mizân*, 1/366.

¹⁰² Buhârî, "Hibe", 22; "Tevhid", 8; Kelabâzî, *Ricâlü'l-Buhârî*, 1/132; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/394.

lerinde hata yaptığı vakidir. Ancak tespitlerimize göre Buhârî'de hatalı olan rivayetleri bulunmamaktadır. Sonuçta Buhârî bu râvinin hadislerini ihticâc değil, mütaba'ât kastıyla kitabına almıştır.

2.2.2. Abdurrahmân b. Gazvân Ebû Nûh Karâd (öl. 207/823)¹⁰³

Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. Ali b. Medînî, İbn Numeyr, İbn Ebî Şeybe, İbn Sa'd ve Dârekutnî *sika* olduğunu söylemişlerdir. İbn Hibbân *Sikât*'ta zikrettikten sonra zaman zaman hataları olduğunu vurgulamıştır. Ebû Hâtim'e göre râvi *sadûktur*. İbn Maîn, *lâ be'se bih* hükmü vermiştir.¹⁰⁴

Zehebî'ye göre Buhârî ve Nesâî bu râvinin hadislerini ihticâc kastıyla zikretmiştir.¹⁰⁵ Buhârî bu râvinin bir hadisini hulû' bahsinde mütâbî'siyle birlikte zikretmiştir.¹⁰⁶

Râvi, Zehebî'ye göre sikadır. İbn Hacer ise *sika* olduğun söyledikten sonra ferd ve münker hadisleri olduğunu vurgulamıştır. Buhârî bu râvinin rivayetini ihticâc için değil, mütâbî'leriyle birlikte zikretmiştir.

2.2.3. Meymûn b. Siyâh el-Basrî (öl. ?)

Ebû Hâtim ve Buhârî *sika* olduğunu söylemiştir. İbn Hibbân hem *Sikât*'ında hem de *Mecrûhîn*'de zikretmiştir. İbn Maîn, Fesevî ve İbn Şâhîn zayıf olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷

Dârekutnî ve Zehebî, Buhârî'nin bu râvinin hadisleriyle ihticâc ettiği-ni söylemiştir.¹⁰⁸

Tespitlerimize göre Buhârî bu râvinin bir hadisini Salât bölümünde mütâbî'siyle birlikte zikretmiştir.¹⁰⁹ Bu sebeple rivayet ihticâc için değildir. Râvi, Zehebî ve İbn Hacer göre *sadûktur*. Ancak İbn Hacer hataları olduğunu vurgulamıştır.

¹⁰³ İbn Hacer onun vefat tarihini İbn Cerîr'den naklen 187 olarak zikretmiş, Bağdâdî ise yine İbn Cerîr'den naklen 207 olarak vermiştir. Bize göre Bağdâdî'nin görüşü doğrudur. bk. Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 10/252; İbn Hacer, *Tezhibü't-tehzib*, 6/223.

¹⁰⁴ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 5/244; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/216; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/274; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/375; İbn Şâhîn, *Sikât*, 147; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 10/252; Mizzi, *Tezhibü'l-Kemâl*, 17/335; İbn Hacer, *Tezhibü't-Tehzib*, 6/223; a.mlf., *Mizân*, 2/581.

¹⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, 1/58; 9/518; a.mlf., *el-Kâşif*, 1/639; a.mlf., *Mizân*, 2/581.

¹⁰⁶ Buhârî, "Talak", 11; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/418.

¹⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/233; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/418; a.mlf., *el-Mecrûhîn*, 3/6; İbn Şâhîn, *Sikât*, 179; Mizzi, *Tezhibü'l-Kemâl*, 29/204; Zehebî, *Mizân*, 4/233; a.mlf., *Men tukullime*, 183; a.mlf., *el-Kâşif*, 2/311; a.mlf., *el-Muğni*, 268; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/406; a.mlf., *Tezhibü't-Tehzib*, 10/347; *Takrîb*, 556.

¹⁰⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Su'alâti'l-Hâkim en-Neysâbü'rî li Dârekutnî* (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1984) 275; Zehebî, *Divânü'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* (Mekke: Mektebetü'n-Nahdati'l-Hadîse, 1967), 405; İbn Hacer, *Tezhibü't-Tehzib*, 10/347.

¹⁰⁹ Buhârî, "Kible (Salât)", 1; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/447.

2.3. Sadece Müslim'in Hadis Naklettiği Râviler

2.3.1. Ali b. Hafs el-Medâinî (öl. ?)

Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce bu râvinin hadislerini kitaplarına almışlardır. İbn Medînî, İbn Ebî Şeybe, Ebû Dâvûd *sika* olduğunu söylemiş; Ahmed Hanbel ise bu râviyi sevdiğini vurgulamıştır. İbn Maîn ve Nesâî *la be'se bih* demiştir. Ebû Hâtim ise *lâ yuhteccü bih* diyerek râvinin zayıf olduğunu ima etmiştir. İbn Hacer ise râvi hakkında *sadûk* hükmünü tercih etmiştir.¹¹⁰

Zehebî Ebû Hâtim'in görüşünü naklettikten sonra "Müslim bu râvinin hadisleriyle ihticâc etmiştir" demiştir.¹¹¹ Müslim bu râvinin hadisini üç yerde zikretmiştir. Bunlardan iki tanesini mütâbî'leriyle birlikte zikretmişken; bir tanesini münferiden zikretmiş, hadisile ilgili başka bir şahid ve mütâbî' nakletmemiştir.¹¹²

Râvinin İbn Medînî gibi mutedil münekkitlere göre *sika* olduğu vurgulanmalıdır. Müslim bu râvinin hadislerini hem mütabaat hem de ihticâc için zikretmiştir. Şu halde râvi Müslim'e göre Zehebî'nin de ifade ettiği gibi *muhteccün bihtir* denilebilir.

Sonuç

Buhârî veya Müslim'in bir hadisi kitaplarına almaları hakkında kullanılan "İhtecce bihî Şeyhân" ifadesi, o hadisin Buhârî ve Müslim tarafından, mütâbî' ve şâhid olmaksızın kitabın aslına alındığı manasına gelmektedir. Zehebî de bu ibareleri bizim ifade ettiğimiz yönde ihticâc kastıyla kitaba almak şeklinde yorumlamıştır. O bu ifadeleri zaman zaman hakkında ihtilaf olan râvilerin hadisleri hakkında da kullanmıştır. Ancak bu tür râvilerden rivayet edilen hadisler Hakkında Zehebî'nin "ihticâc için kitaba alındı" ifadeleri yukarıda ifade ettiğimiz tanımla uyum göstermemektedir. Elbette Buhârî ve Müslim bu eleştirilen râvilerin hadislerini kitabına almıştır. Ancak kitaba alma Zehebî'nin dediği gibi ihticâc için değil, mütaba'ât ve istişhâd kastıyladır. Araştırmamızda da Zehebî'nin toplamda 19 râvi hakkında ihticâc lafzını kullandığını tespit ettik. Bunlardan 9 tanesinde Şeyhain birlikte ihticâc kastıyla kitabına aldılar hükmü mevcuttur. Verilen bu hükümden bir tanesi Zehebî'nin dediği gibidir. Ancak altı tanesi, ihticâc kastıyla değil, istişhâd ve mütaba'ât kastıyla zikredilmiştir. Kalan iki tanesinde Müslim ihticâc kastıyla hadisi almışken, Buhârî mütaba'ât kastıyla almıştır. Zehebî 5 râvi hakkında sadece Buhârî

¹¹⁰ Buhârî, *Târih*, 6/269; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/182; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/465; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 11/415; Zehebî, *Muğnî*, 445; a.mlf., *Mizân*, 3/125; İbn Hacer, *Tezhibü't-Tehzîb*, 7/272; a.mlf., *Takrîb*, 400.

¹¹¹ Zehebî, *Mizân*, 3/125.

¹¹² Müslim, "Mukaddime", 5; "Elfâz mine'l-edeb", 9; "Zekât", 11.

ih ticâc kastıyla kitabına aldı hükmü vermiştir. Bunlardan bir tanesi doğru, kalan dört tanesinde ise ihticâc kastıyla kitaba alma doğru değildir. Zehebî beş râvi hakkında da sadece Müslim ihticâc kastıyla kitabına aldı demiştir. Bu hükümlerden iki tanesi Zehebî'nin dediği gibiyken, üç tanesinde ise verilen hüküm hatalıdır. Zehebî'nin "Buhârî ve Müslim ihticâc kastıyla kitabına aldı" hükmünü verdiği râvilerin büyük kısmının Müslim tarafından ihticâc kastıyla, Buhârî tarafından ise mütaba'ât ve istişhâd kastıyla kitaplarına alındıkları tespit edilmiştir. Bu durumun temel sebebi ise Buhârî ve Müslim'in râvi değerlendirme kriterleriyle ilgilidir. Buhârî'nin Müslim'e göre râviler hususunda daha müteşeddidi olduğu bilinen bir durumdur.¹¹³

Tespitlerimize göre Zehebî, istişhâd ve mütabaat halinde zikredilen rivayetleri ihticâc kastıyla nakletme olarak değerlendirmiştir. Onun böyle hüküm vermesinin sebebi râvinin rivayetinin *Sahîhayn*'da yer almasıdır. Zehebî'nin ihticâc usulü diğer âlimlerden farklı değildir. Ancak benimlenen usul ile pratik arasında uyumsuzluk olduğu da muhakkaktır. Bir yönüyle bunda şaşılacak bir durum yoktur. Çünkü âlimler usul noktasında belli kaideler koyarlar. Ancak zaman zaman bu kaidelere muhalif davranabilirler, bu usule sığmayan örnekler verebilirler. Bize göre bu durumun sebebi, Zehebî'ye göre Buhârî ve Müslim'in bir râvinin hadisini kitabına almasını, o râvi hakkında ta'dîl manasında görmesidir. Belki de "فلان قفر" «القنطرة» bu râvi *adalet terazisinden geçmiştir* ifadesini bu sebeple kullanmıştır. Zerkeşî de Mizzî ve Zehebî'nin bu prensibi uyguladığını söylemiştir.

Araştırdığımız râvilerin çoğu sadûk veya zaman zaman vehimleri olan sadûk râvilerden müteşekkildir. Kalan küçük kısım ise sikadır. Zehebî'ye göre Şeyhayn, râvilerin çoğunu oluşturan sadûk ve hakkında eleştiri olan sadûk râvilerin rivayetlerini ihticâc kastıyla kitaplarına almıştır. İbn Hacer'e göre ise Buhârî ve Müslim'in bu râvilerden rivayetleri mütaba'ât ve istişhâd içindir. Bu durumun sebebi ise Zehebî ile İbn Hacer'in râviler hakkındaki görüşlerinin farklı olmasıyla ilgilidir. Bu durum ise rical tenkidinin sübjektif yönünü yansıtmaktadır.¹¹⁴ Şunu tekrardan vurgulayalım ki sika râvilerden yapılan rivayetler her zaman ihticâc kastıyla olmayabilir. Musannifler zaman zaman sika râvilerin rivayetlerini de istişhâd veya mütâba'ât kastıyla zikredebilir.

¹¹³ İbnü's-Salâh, *Siyâne*, 91-96; İbnü'l-Kayserânî-Hâzîmî, *Şurâtu eimmeti'l-hamse*, 56-60; İbn Hacer, *Nüket*, 1/288; a.mlf., *Fethu'l-bârî*, 1/10.

¹¹⁴ Sadûk, Ebû Hatîm'e göre tadîlin ikinci deresidir. Ona göre Sadûk râvinin rivayetleri yazılır. Hadislerinin yazılması, râvinin hadisi ezberleyip doğru bir şekilde nakledip edemediğini tespit etmek içindir. Yapılan araştırmada râvinin rivayeti aslına uygun ise ihticâc edilir. Eğer râvinin rivayetinde vehim varsa bu durumda yazılır ama ihticâc edilmez. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/37; İbnü's-Salah, *Mukaddime*, 123.

Buhârî ve Müslim'in bir konuda tek başına bir râvinin hadisini zikretmesi, o rivayetin ihticâc kastıyla zikredilip, râvinin onlara göre sika ve muhtecün bih olduğunu göstermektedir. Zaman zaman râvi hakkında eleştiri olması da bu durumu değiştirmemiştir. Örneğin Buhârî, hakkında eleştiri olan Selm b. Zureyr ve Selâm b. Ebî Mutî'in hadislerini tek olarak zikretmiştir. Müslim de hakkında eleştiri olan Amr b. Hamza el-Umerî'nin rivayetine müfred olarak zikretmiştir. Sonuç olarak Buhârî ve Müslim kendi içtihatlarına göre sika ve zabt ehlinin hadislerini ihticâc kastıyla kitaplarına almışlardır. Cerh-ta'dîl açısından bu derecenin altında kalan râvilerin rivayetlerini ise mütaba'ât ve şâhid olarak zikretmişlerdir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- Ahmed b. Hanbel, *el-İle'l ve ma'rifetü'r-ricâl*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebül-İslâmi, 1988.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 10 Cilt. Hindistan: Meclisu Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmîyyeti, 1925.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sahîhu'l-müsned*. 6 Cilt. Beyrut: el-Yemême, 1987.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-luğa*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Su'alâti'l-Hâkim en-Neysâbü'rî*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1984.
- Ezherî, Ebü Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luğa*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Turâsî'l-Arabî, 2001.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. 24 Cilt. yy: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Adî, Ebü Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1988.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebü Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Hindistan: Tab'atu Meclisi Dâireti'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1952.
- İbn Fâris, Ahmed b. Fâris Zekeriyâ. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1979.
- İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959.
- İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*. Dımaşk: Matbuatu's-Sabâh, 2000.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket 'alâ kitâbi İbni's-Salâh*. 2 Cilt. el-Medînetü'l-Münevvera: 'İmêdetü'l-Bahsî'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1984.
- İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*. Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986.

- İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*. 12 Cilt. Hindistan: Matbaatu Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1908.
- İbn Hibbân, *es-Sikât*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1975.
- İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Mecrûhîn*. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'y, 1976.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Ricâlü sahîhi Müslim*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1987.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhîn. *Târîhu esmâ'i'd-du'afâi ve'l-kezzâbîn*. 1989.
- İbnü'l-Kayserânî, Muhammed b. Tâhir- Hâzîmî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Musa. *Şürâtü'l-e'immeti's-sitte veyelîhi şürâtü'l-e'immeti'l-hamseti*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- İbnü's-Salâh, *Siyânetü sahîhi Müslim*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1987.
- İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. Suriye: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İclî, Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sikât*. 2 Cilt. Medînetü'l-Münevvera: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- Kâfi, Ebu Bekr. *Menhecu el-İmâmi'l-Buhâriyyî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Kelâbâzî, Muhammed b. Ebî İshâk. *Ricâlü Sahîhi'l-Buhâri*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- Mizzî, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzibü'l-Kemâl fi esmâ'r-ricâl*. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Mizzî, *Tuhfetü'l-eşraf*. 14 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî. *İkmâlü tehzibi'l-kemâl*. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2001.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî. *Cevâbü'l-Hâfiz Ebî Muhammed 'Abdil'azîm el-Münzirî el-Mısırî 'an es'ile fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Halep: Mektebetü'l-Matbuâtî'l-İslâmiyye, ts.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Alî. *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*. Halep: Dâru'l-Va'y, 1976.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Alî. *el-Müctebâ*. 8 Cilt. Halep: Mektebü Matbuâtî'l-İslâmiyye, 1986.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Riyâd el-Hadîse, ts.
- Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1998.
- Usaymî, Sâlih b. Abdullâh. *el-Mütâbaâtü ve's-şevâhidü dirâsetü'n-nazariyyetün âla sahîhi Müslim*. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Zehebî, *el-Kâşif*. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kibleti li'l-Sekâfeti'l-İslâmiyyeti, 1992.

- Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*. thk. Nureddîn Itr. 2 Cilt. yy. ts.
- Zehebî, *el-Mûkıza*. Halep: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1991.
- Zehebî, *er-Ruvâtü's-sikâtü'l-mütekellemu fihim*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Dîvânü'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. Mekke: Mektebetün en-Nahdati'l-Hadîse, 1967.
- Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, *Târihu'l-İslâm*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zehebî, *Zikru esmâi men tüküllime fihî ve hüve muvessekun*. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1986.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır et-Türkî ez-Zerkeşî. *en-Nüket 'alâ mukaddimeti İbni's-Salâh*. 3 Cilt. Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, 1998.
- Zeyla'î, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Nasbü'r-râye*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1997.